

UDK 811.163.42(091)
Izvorni znanstveni članak
Primljen 1. 5. 2010.
Prihvaćen za tisak 15. 3. 2011.

IVAN JURČEVIĆ
Filozofski fakultet u Osijeku
L. Jägera 9
HR-31 000 Osijek
jurcevic@ffos.hr

RUŽICA TOLIĆ
Filozofski fakultet u Mostaru
Matice hrvatske bb
BiH-88000 Mostar
ruzicatolic.tg@gmail.com

GLAGOLSKI OBLICI U SANKTORALU PRVOTISKA HRVATSKOGLAGOLJSKOGA BREVIJARA

U radu se opisuju glagolski oblici u sanktoralu prvoga tiskanoga hrvatskoglagoljskoga brevijara, tzv. Kosinjskoga iz 1491. godine. Zatečeno se stanje uspoređuje s odgovarajućim značajkama glagoljskoga sustava u jeziku kanonskih staroslavenskih tekstova i sa stanjem u suvremenom hrvatskom jeziku da bi se pratilo pojavljivanje možebitnih inovacija, odnosno čuvanje naslijeđenih osobina pojedinih glagolskih oblika.

Ključne riječi: sanktoral, glagolski oblici, hrvatskostaroslavenski jezik

Uvod

U novije smo vrijeme svjedoci sve većega zanimanja za hrvatskoglagoljske teme, za samu glagoljicu, kao što smo svjedoci i lijepa bogaćenja¹ literature o hrvatskostaroslavenskom jeziku. Proučavatelji se u svojim objavljenim i neobjavljenim radovima nerijetko bave egzaktnim istraživanjem jezika pojedinih glagoljskih kodeksa u cijelosti ili pojedinim jeziko-

¹ Vidjeti popis literature na kraju članka.

slovnim temama i jezičnim činjenicama u različitim tekstovima. O jeziku hgl. tiskanih brevijara prvi je pisao V. Štefanić u enciklopedijskom članku² ističući da se jezik brevijara kroz stoljeća mijenjao kao što se mijenjao i sadržaj. U kratkoj analizi jezika Fragmenta³ Štefanić točno zamjećuje “jezično šarenilo”, tj. supostojanje elemenata starijega, crkvenoga jezika i mlađega hrvatskočakavskoga te zaključuje “da se Fr. jezično ne odvaja od obitelji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga”.⁴ Talijan A. Cronia⁵, pišući o jeziku hgl. tiskanoga brevijara iz 1491. godine, u poglavlju o konjugaciji ističe pridržavanje tradicije u prezentskim oblicima, kao i čestu uporabu aorista, poglavito sigmatskoga (asigmatski ne spominje). Ne upuštajući se u iscrpna istraživanja, J. L. Tandarić⁶ također daje samo kratke napomene o jeziku brevijara iz 1491. godine koji posve točno naziva “šarolikim i neujednačenim”. Najviše se podataka o jeziku hgl. prvotiska brevijara može naći u knjizi *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*⁷. Na tom je tragu i ovaj naš rad u kojemu se opisuju glagolski oblici u sanktoralu prvoga tiskanoga hrvatskoglagoljskoga brevijara, tzv. Kosinjskoga iz 1491. godine.⁸ Zatečeno se stanje uspoređuje s odgovarajućim značajkama glagoljskoga sustava u jeziku kanonskih staroslavenskih tekstova i sa stanjem u suvremenom hrvatskom jeziku da bi se pratilo pojavljivanje možebitnih inovacija, odnosno čuvanje naslijeđenih osobina pojedinih glagolskih oblika.

Prezent

Gotovo svi prezentski oblici, s iznimkom onoga za 2. osobu množine, gdje se čuva prastari gramatički morfem *-te*, zanimljivi su s gledišta miije-

² Štefanić 1942: 291.

³ Štefanić 1951: 66–70.

⁴ Ibidem: 70.

⁵ U zajedničkom radu Cronia – Cini 1955. poglavlje o jeziku napisao je Cronia.

⁶ Tandarić 1984: 129.

⁷ Jurčević 2002.

⁸ Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. godine, u literaturi često nazivan *Kosinjskim*, kodeks je od 388 listova veličine 16,1 × 11,5 cm. Sadržava: kalendar, tablicu pomičnih blagdana, popis kvaterniona prema početnoj riječi, temporal, psaltir, kantike, sanktoral i komunal. Do sada je pronađen samo jedan primjerak koji se čuva u Veneciji (Biblioteca nazionale Marciana – Breviario glagolitico Inc. 1235) i fragment drugog primjerka od šest listova pergamene, prišivenih uz Brozićev brevijar. Objavljena je i faksimilna reprodukcija Brevijara po Zakonu rimskoga dvora 1491. (HAZU – Grafički zavod Hrvatske. 1991. Zagreb).

Opis: Štefanić 1951: 53–93 (fragment Brevijara); Cronia – Cini 1955: 71–117; Tandarić 1984: 125–57; Nazor 1991: 5–17 (faksimilna reprodukcija).

šanja dvaju sustava – staroslavenskoga i čakavskoga. Tako je primjerice za 1. osobu jednine prezenta u promatranim tekstovima sanktorala važno utvrditi posvjedočenost gramatičkoga morfema *-u* (< ѡ) i/ili njegovu možebitnu zamjenu morfemom *-m(b)*; u 2. osobi jednine moglo se zamjenjivati *-ši* > *-š(b)*; u oblicima za 3. os. jednine i 3. os. množine pozornost privlači jedino čuvanje ili gubljenje dočetnoga *-tb*; a u 1. os. mn. relevantno je čuvanje gramatičkoga morfema *-mb* ili njegovo zamjenjivanje mlađim *-mo*.

U oblicima za 1. osobu jednine, prema očekivanju, ostvaruje se vrlo dosljedno gramatički morfem *-u* (< ѡ): ... ili *pltъ tvoju ognjemъ sažgu* (232b) i *stvoru* vi lovca biti č(lovê)k(o)mъ (232c), se az *šalû* anj(e)la moego (250d), mir moi *daû* vam i mir *ostavlaû* vam (251c), muža ne *znaû* (261b), az že *idu* v(i)dêti (270b), *hranû* (244d), *prebudu* (245a), *vzdaû* (245c), *primu* (232b), *idu* (234c), *izidu* (277b), *hoću* (249c), *lažu* (249c), *molû* (251b), (260c), *êvlaû* se (253d), azъ ne *mogu* dati (271b), az... *položu* (274b), *lûblû* (284d), *položu* (284d), *saziždû* (285a) ... itd. Vrlo su rijetke zamjene *-u* sa *-mъ/-m*, zabilježili smo samo jedan primjer: *grem* (244a). Takozvani atematski, tj. glagoli s ništičnim gramatičkim morfemom, dosljedno čuvaju svoj stari nastavak *-mъ/-m*: *Milostiû božieû esam* to eže *esam* (249b), *esam* (244d), (245c), (247d), *esamъ* (245c), (260a), (287d), *jesam* (245b), ...ravvi *vem* êko ot boga izišal esi (267a), *ispovem* se (244a), na ežê *imatъ* to têbi *damъ* (284d), *imat* (275a), I tebi *dam* ključ (285a). Osobito je zanimljiv oblik za 1. os. jd. glagola *vêdêti* koji se pojavljuje u četiri lika – *vimъ*, *vêm*, *vêdê* i *vidê*: *ne vimъ* (286a), *Vêm* komu verovah (286d), *vêdê* komu verovahъ i nadêû se (247c), *vidê* komu verov(a)h i n(a)deû se (248a). Zanimarimo li ovdje bilježenje jata i njegovih odraza te čuvanje/nečuvanje znaka za poluglas, ostaju dva nastavka – *-mъ* koji je i inače svojstven glagolima ovoga tipa, te nastavak *-ê*.

U oblicima za 2. osobu jednine prezenta promatraju se promjene u vezi s nastavkom *-ši*, tj. njegovo možebitno zamjenjivanje mlađim *-š*. Ekscerpirana građa pokazuje da je ta inovacija vrlo rijetka – zabilježili smo samo dva primjera u pregledanom tekstu sanktorala: egda emu *verueš* i vsê dni za ime ego ranê i uzê *trpiš* (274a), dok svi ostali mnogobrojni primjeri čuvaju staroslavenski gramatički morfem *-ši*, i to ne samo u ustaljenim molitvenim obrascima, kao u primjeru: iže *živeši* i *ces(a)r(b)stvueši* (232b) nego i u ostalim slučajevima: kto *vzivaesi* se (232b), *hočeši* (233c), *uzriši* (343b), *poručiši* (233c), *izbiraesi* (244a), *tvoriši* (246c), *goniši* (247d), *ustrashaesi* (252a), *vidiši* (259d), *počneši* i *porodiši* (260c), počto *mulčiši* (266b), *vesel(i)ši* (277d), ače *vzverueši* spaset se dêči tvoê (274a), ne *otimeši* (275a), ne *izberêši* (275a), *poznaesi* (275c), ...*obrêčeši* въ onomъ mesti na nemže *stoiši* i *moliši* se (278c), *vzdvigneši* (278c), *sazieši* (278c), *narečeši* se (281b), Ti otroče pror(o)k višnago *narečeši se* (281b), *predideši* bo pred licem g(ospod)nimъ

(281b), g(ospod)i ti *viši* êko lûblû tê (284d), *budeši* (285c), Petrê *lûbiši* l(i) me (285d). Atematski glagoli čuvaju stari nastavak *-si*: kaka... nam *dasi* utežaniê (249a), prosimo da *dasi* (271b), *esi* (233a), (327c), (233d), (234a), (247b), (247d), (253d) (285b), (285c), Gospodi ti *vêsi* êko lûblû te i dušu moû položu za te (296b), a iznimka je: ti *vêši* ê^k(o) lûbl(û) te (286a), gdje nalazimo nastavak *-ši* kao rezultat analogije prema tomu obliku u glagola s tematskim samoglasnikom *-e-* i *-i-*.

Među nekoliko desetaka primjera u pregledanom tekstu vrlo se dobro čuva staroslavenski gramatički morfem *-tb/-t* u oblicima za 3. osobu jednine: *podobaetъ* (232d), *ne hočetъ* (294b), *otvratit se* (233b), *sedit* (234a), *učit* (234a), *poetъ* (244d), *vshvalitъ* (245d), *laet* (246c), *skrušit se* (246c), *obrečetъ* (247b), *privedetъ* (247b), *vzivaet se* (276a), *počivaet* (276a), *pridet* (251a), *viditъ* (251a), *hočetъ* (252d kao i u oblicima za 3. osobu množine: *g(lago)lût* (232b), iže *nesut* rêsnî b(oz)i (232d), *pridutъ* i *požrutъ* (343a), *učet* (233a), (233d), *hodet* (233c), *prizivaût* (234c), *zvonet* (245b), *poût* (245d), *rabotaût* (245c), *oživlajûtъ* (245c), *ukêplajûtъ se* (245c), *poidutъ* (250a), *nasleduûtъ* (250d), *privedut* (277b), *približaût se* (277c). I glagoli *biti*, *dati* *vêdêti* dosljedno čuvaju oblike na *-st(b)*: *estъ* (245b), (245c), (246d), (247b), *nêstъ* (247a), *dastъ* (266b), *vzdastъ* (270a), iže *vzdast* mьnê g(ospod)ь (249c), ...iže *vzdastъ* mnê g(ospod)ь (286b), *vêst* (249c), odnosno na *-t(b)*: *nisut* (233a), *sut* (233b), *sutъ* (260a), *budutъ* (281b). Zabilježili smo samo jednu potvrdu gubljenja dočelnoga *-tb* u 3. jd.: Iže ubo *hočetъ* otpučeniû: da *pridet* v crikavъ da *pridet* vь er(u)s(oli)мъ i *počeka* h(rъst)a g(ospodi)na (252d).

Prema staroslavenskom nastavku *-mъ* u prezentskom obliku za 1. os. mn. razmjerno se često u sanktoralu pojavljuje njegov mlađi lik *-mo*: *možemo* (232d), *porabotaemo* (343d), čto *stvorimo* (241d), *ne ostavimo* (242a), da *vidimo* (242a), *ne vêmo* (243a), *sl(u)žimo* (244b), *stvorimo* (264c), ...egože *ičemo* (271a), *prosimo* (271b), Krsta g(ospod)a *imamo* i emu *požiramo* žrtvu (277c), *Mol(i)mo* ubo vaû (288c), ...da *čtuemo* (298a), (289b), *razdêlimo* (290c), *ukažemo* (290c), *ukažemo* (290c), *divimo se* (290d), *Vidimo* i *znamo* začititela suča g(ospod)a (290d). Također je čest i stariji oblik s nastavkom *-mъ/-m*: *m(o)l(i)мъ* (232c), *porabotaetъ* (242a), *mučim se* (234a), *ustrashaem se* (234a), *ne hočem* (234a), *hočetъ* (234b), *prosimъ* (234b), *nasleduetъ* (234b), *čtetъ* (244a), *čast(i)m* (244b), *priziv(a)мъ* (244b), *molim* (247b), *čьtetъ* (247b), *mol(i)мъ* (251a), *čtuemъ* (277c), *prosimъ* (290c). Može se zapravo reći da ravnopravno supostojе oba nastavka.

Nikakve promjene nije doživio gramatički morfem *-te* za 2. osobu množine prezenta: Ače zak(o)na *ne stvorite* (243a), ačeli že *vsp(o)slušaete* (243a), zvati se *vačnête* (243a), *požrete*, (243a), *budete* (243a), *gl(agole)te* (243a), *sedête* (249b), *sedete* i *vi* (249b), egože *vi ičete* (251a), *vi hočete* (251a) itd.

Dvojniški su oblici, općenito gledano, znatno rjeđi od jedninskih i množinskih, ali to nije znak odumiranja dvojine. U sanktoralu ih nalazimo svaki put kad god je riječ o dvjema osobama, stvarima ili pojavama: Molimo ubo vaū da *ideta* êmože *vshoçeta* (288c), i vi sama *vzm(o)žeta* tvoriti (288d), i *izbavita* sama sebê (277d), *esta* (278c).

Aorist

Aorist je u sanktoralu uz prezent najzastupljeniji glagolski oblik, a od triju aorista – asigmatskoga, sigmatskoga prvoga i sigmatskoga drugoga – najčešći je sigmatski prvi. Asigmatski je aorist “već u kanonskim staroslavenskim tekstovima ... bio arhaičan oblik” (Damjanović 1995: 109). U sanktoralu prvotiska hrvatskoglagoljskoga brevijara zabilježili smo desetak potvrda njegove uporabe: 1. jd.: *vnid* (244c) i tako *izbeg* ot ruki ego (249c), 3. jd.: *pride* (234c), 1. mn.: *idomъ* (259c), *idom* (259c), v slêd têbe *idomъ* (249a), *idom* (249a), 3. mn.: *vъzdvigu* (236d), *vъzdvigu* (236d), *obidu* me (245d), *iz(i)du* vêt(a)niê ihъ (234c), *umlku* (343c). Zanimljivo je da je u psaltiru toga brevijara zabilježeno više od sedamdeset primjera asigmatskoga aorista (Jurčević 2002: 67).

Za razliku od asigmatskoga i sigmatskoga drugoga aorista, koji su se tvorili od osnova na suglasnik, sigmatski prvi aorist mogli su imati glagoli s infinitivnom osnovom na samoglasnik i oni na suglasnik. To je jedan od razloga što je ovaj tip aorista bio najčešći. Evo nekoliko primjera njegove uporabe po glagolskim osobama: 1. jd.: *videhъ* (233d), (259d), *poznah* (234a), *vъzlûbihъ* (234a), *ispovedêhъ* (234a), *ubežahъ* (244a), *vziskah* (244a), *vshotêhъ* (244a), *priêhъ* (244d), *priêh* (245b), *ubežah* (245c), i vsa *strpehъ* za ime g(ospod)a b(og)a moego (248d), tečen(i)e *sk(o)nçah* (248a), v(ê)ru *sablûsъ* (248a), *priêhъ* (250a), *rêhъ* (278a), (278b), *vzlûbih* (250a), ...i ot čreva moego *porodihъ* bog i č(lovê)къ (261a); 3. jd. *uprosi* (232b), *otveçâ* (232b), *rodi* (232d), *vide* (232d), *vazva* (232d), *reçe* (233a), (233c), (248d), *vzapi* i *reçe* (252c), *vzlûbi* (233a), *vzapi* (233b), *otveçâ* (233c), *položi* (245a), *obleçe* (245a), *vzdahnu* (246b), *ispusti duhъ* (247a), *pride* (248c), trikratъ *provrže* se lađi sa mъnoū (248d), i *vide* va sne muža (248a), *stvari* (249b), *poznâ*, *pokloni se*, *povelê* (249a), *ubi* (249b), Egda *vidi* vetar ... *uboê* se (285b); 1. mn.: ũže očima našima *videhom* vsi (232c), *vid(ê)hom* (232d), *videhom* (232c), *poznahom* (257d), *pozn(a)hom* (246a), Se mi iže *ostavihomъ* vsa (248d), *ostavihom* (249a), *stvorihom* (249a), ...eže *prosmotrihomъ* (268a), *položismo* (278a), *poznahomъ* (290c); 2. mn.: *slišaste* (259b), *ubiste* (246d), *udariste* (246d), *ostaviste* (249b); 3. mn.: *poçeše* (236c), *privese* (343b), *smêše*

se (343c), *vid(ê)še* (233a), *post(a)više* (233a), *vz(a)piše* (233b), *izagnaše* (233a), *stužiše* (233b), oni že *reše* (243a), *rešê* (271a), *rešê* (271a), oni že *dašê* emu (271b), i *priêšê* (271b), oni že *dašê* emu (271b), i *priêšê* (271b).

Sigmatski drugi aorist nazivao se još i sigmatski “mlađi”, “novi”. U najstarijim kanonskim tekstovima (Kijevskim listićima, Marijinskom evanđelju i Sinajskom psaltiru) uopće ga nema, u psaltirima hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara posvjedočen je tek u nekoliko primjera, a u sanktoralu je znatno češći: *vbznesošê* (236d), *padošê* (236d), *dovedošê* (307a), *vnidošê* (242a), *obretošê* (258a), *izvedošê* (246d), *vpadošê* (250a), Eže poznavšê apustoli v galilêu *idošê* (262b), *iznemogošê* (264b), *rêšê* (271a), *obretošê* (287a), *vidišê* (289a).

U suvremenom se hrvatskom jeziku aorist tvori isključivo od svršenih, a imperfekt od nesvršenih glagola pa nam se stoga neobičnima čine aoristni oblici tvoreni od nesvršenih glagola. Kako se o tome već dosta pisalo (Damjanović 2008: 121–125), navodimo ovdje samo potvrde takve tvorbe aorista: 1. jd.: mimo *idoh* (244a), trikrat *molihъ* (248d), 3. jd.: *živeše* (232d), *trpê* (232d), *verova* (234c), *sliša* (247d), *ide* (250c), (262d), vrimê kratko *pisa* evan(j)elie (262c), êsli gospodne *iska* (266d) ... apokalipsiû *pisa* (268a), s plačêmъ *ide* k gradu (273b), 1. mn.: *pisahom* (232c), 3. mn.: *vese* i v damask (249d).

I aorist je obilato potvrđen u dvojinskim oblicima, i to 1. dv.: ...otvêčasta. Nikoliže toliko dobro raskošna *bisvê*. Nine *počêsvê* biti tvrda v lûbvi krstovi (277d) te u oblicima za 2. i 3. osobu dvojine, koji su se međusobno izjednačili: *idosta* (233d), (286d), *otvrzosta* (301c), *ost(a)vista* (233d), *bъdêhota* (250a), êko *vid(ê)sta* oči moi (251b), *vzrastosta* (271b), *povelista* (274d), za h(ръsto)vo ime *želihota* veče umriti neže živiti (274d), *vzvedosta* se (274d), *predasta* (276b), *otidosta* (286d), *vidista*, *pomolista* se (288d), Tagda krčena *bista* (288d), Tagda *rêsta* ima bžna apla petar i paval (288d).

Imperfekt

U skladu s narativnom prirodom sanktoralskih tekstova i aorist i imperfekt dolaze vrlo često u pripovijedanju prošlih događaja. Imperfekt se dosljedno ostvaruje u svojim stegnutim (kontrahiranim) oblicima – 1. jd.: *brah* (248a), *verovah* (286d), *prinošah* (269b), *prošahъ* (278b); 2. jd.: Egda *molaše* se ti i ž(e)na tvoê sъгъra (269b); 3. jd.: *učaše* (233a), *imeše* (237a), (246d), *propovedaše* (233b), *držaše* (250c), *nošaše* (251a), *čuêše* (251b), *hoždaše* (285a); 1. mn.: *pisahom* vsem crikvam: sučim na vst(o)ce ... 232c, ...eže *slišahom* i *vidêhomъ* očima našima (268a). Ponekad je zbog stezanja

u 1. os. jd. imperfekta teško odrediti je li riječ o imperfektu ili aoristu nesvršenih glagola.

U dvojini je imperfekt potvrđen samo za 3. osobu: *b(ê)hota* bo građanina rimska (274c), *bista* (278c), Petar ubo i ivan *whoždahota* v cr(i)k(a)v (284c), *propoved(a)hota* (286d), ... *bihota*. 2. meštra (288c). *Bêhota* bo ribara (232d).

Perfekt

Perfektom se u sanktoralu znatno rjeđe izriče prošla radnja negoli aoristom i imperfektom. Nalazimo ga najčešće u obliku za 2. os. jd.: *bilb esi* (234b), (234c), *priêl esi* (233b), (234a), *gl(agol)al esi* (234a), *naučil esi* (247b), *prišal esi* (253d), *dalb esi* 342a i nešto rjeđe u oblicima za 3. os. jd.: *obinul se est* (233c), *trpela e(s)t* (244b), *obečal est* (279a). Rijetki su množinski oblici perfekta: 1. mn.: *rekli esmo* (243a), 2. mn.: *slišali este* (233d), *nasledovali este* (249b), (249c), 3. mn.: *radov(a)li se sut* anj(e)li (252a), a nalazimo i dvojinke oblike: *nasledovala esta* (232c), (233d), (278c), *kupila esta* (234b). Pomoćni glagol redovito dolazi iza glagolskoga pridjeva radnoga (I-participa), samo kad je u niječnom obliku, redosljed je drukčiji: *nêsi ostav(i)l* (290b), *nêstb zabilb* 338d), dakle zanijekani oblik pomoćnoga glagola pa glagolski pridjev radni.

Pluskvamperfekt

Pluskvamperfekt je posvjedočen samo u oblicima za 3. osobu svih gramatičkih brojeva, a tvori se od glagolskoga pridjeva radnoga i imperfekta ili aorista pomoćnoga glagola *biti*: jd.: *otpalb biše* (258a), *prêbivalb bêše* (259b), *iskalb biše* (259c), *bê prišalb* (338d), *pisal bê* (341c), *naučil bê* (342a), *bil biše* (259c), *dalb biše* (278a); mn.: *videli bêhu* (250b); dv.: *vidêla bêhota* (233d), *slišala bêhota* (233d), *združila behota* (246d).

Imperativ

Najveći broj primjera imperativa, razumljivo, nalazimo u obliku za 2. osobu jednine i tvori se nastavkom *-i*: *požri* (232b), *primi* (233a), (234a), *vstani* (338d), *vznosi se* (233c), *ne otpusti* (233c), *otidi* ot mene (244d), *obleci se* (251b), a kada to završno *-i* dolazi iza samoglasnika, treba ga čitati kao [j]: *ne ubii* (234c), *obečai* (237a), *ne boi se* (339a), *padai* (342d), *vzdai*

(233a), (233b), *podai*, *vzdai*, *pomilui* (246c), (246d). Oblik imperativa za 3. jd. jednak je obliku za 2. jd.: *budi* troici večna sl(a)va (247b), a može se izreći i opisno, tj. veznikom da i prezentom: *da pridet* v crikavъ (252d), hodaistaistvo sl(a)vnoe n(a)s *da z(a)čititъ* (243b). Imperativ glagola *viděti* ima oblik *vižd* (279a), *viždъ* (285d), a glagol *dati* nismo našli u obliku **daždъ* nego *dai* (247b), (249d). Pomlađeni su oblici imperativa za 1. mn.: ...k vêseliû *prizovimo* (278a), *pridete pokloněm se* (244a), Molû vas bratiê mileiša: *smotrimo* kto bil bi sьtarec si semion (251b). Razmjerno su česti oblici imperativa za 2. os. mn.: *pr(i)dite* ... i *primite* (232b), *pridete* (244a), *raduite sê* (245d), *raduite se* i *vesělite se* (250a), kao i za 2. os. dv.: *poid(i)ta* (232c), *poidita* za mnoû (232d), *veruita* (288d).

Kondicional

U tvorbi kondicionala čuvaju se posebni oblici glagola *biti*, koji su zapravo stari optativni oblici: 1. jd.: *izbežalbъ bimъ* (237a), ...*da vratil bimъ* (278d), *Da ne prevznosil se bim* даъ е(s)t(ъ) mnê podstrêkatel pulti moe ... (248d), ali se oni često zamjenjuju novijim (aoristnim) oblicima: 1. mn.: *mogli bismo* (241d), *prišli bihomъ* (244a), *pomogli se bihomъ* (327d). Kondicional je najčešće potvrđen u oblicima za 3. os. jd.: *bil bi* (258b), (243d), *viděla bi* (306d), *pošla bi* (307a), *čtal s(e) bi* (237c), *iměla sê bi* (257d), *zgodilo sê bi* (259a), *propel se bi* (233b), *ukrêpil bi* (243c), *vdal bi* (243c), *ugristi mogal bi* (246a), *vzratil bi se* (246c), *stvoril bi* (246c), *slišal bi* (246c), *krščena bila bi* (247a), *da bi rekъlo se* (248c), *obrel bi* (248d), *videl bi* (251b), *bil bi* (287b), *vsiêla bi* (289c itd.), a nalazimo ga i u 3. mn.: *da ne vьzъbranili bi* (233c), *potrebov(a)li bi* (243b).

Infinitiv i supin

U svim se potvrđenim primjerima infinitiv tvori nastavkom *-ti*, nije za-bilježen nijedan primjer gubljenja dočelnoga *-i*: *biti* (232d), (234b), *poznati* (232d), *iziti* (233b), *viditi* (233c), *otlučiti se* (233c), *nizložiti se* (234a), *nasledovati* (234a), *imeti* (234b), *naricati* (244d), *obećavati* (244d), *tvoriti* (324a) i najčešće služi kao dopuna drugim glagolima: aće hoć(e)ši *v(i)diti* (233c), *zvati se* vačnête (243a), *taiti se* ne moţet (243a), *ugristi* mogal bi (246a), načeše *vapiti* (342a), ...čt(o) ti podob(a)et *stvor(i)ti* (248a), *slaviti* te hoću (249c), *ěti* me hote (249c). Mnogobrojni potvrđeni primjeri infinitiva uz glagole kretanja svjedoče o izumiranju supina u hrvatskoglagoljskim tekstovima: Počto ubo *vzide* самъ *moliti se* (290b), po z(a)konu moiseovu *vъzn(e)se*

otročê isusa vь erusol(i)m *postaviti* i pred g(ospod)em (252b), Kto esi ti iže *prišal esi* ka mnê *isceliti* êzvi moe (253d), az že *idu v(i)dêti* (270b).

Participi

Pišući o participima u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim tekstovima, Stjepan Damjanović ih dijeli u dvije skupine: jedna skupina, koju čine aktivni particip preterita drugi i pasivni particip preterita, zadržala je razlikovanje roda, a preostali više nisu razlikovali rod pa su se “počeli osjećati kao prilozi” (Damjanović 2008: 112). U liturgijskim tekstovima, pa tako i u sanktoralu, stanje participa još nije takvo. Svi su oblici participa još vrlo daleko od prelaska u priloge pa nalazimo itekako dobro razlikovanje ne samo rodova nego i gotovo svih padežnih oblika pa i razlikovanje neodređenih (kraćih) i određenih (duljih) oblika.

U tekstovima sanktorala može se naći svih pet participa naslijeđenih iz staroslavenskoga jezika, a među njima je najčešći aktivni particip prezenta koji raznolikošću svojih oblika i funkcija privlači najveću pozornost (Jurčević 2004: 607–616. i Sudec 2008: 517–529). U oblicima nominativa jednine svih rodova zadržao je staro stanje uz očekivane fonološke promjene: *-i* (< *-y*), *-ući* (< *-ŏći*); *-e* (< *e*), *-ući* (< *-ŏći*) i *-e* (< *e*), *-eći* (< *-eći*). Tako imamo primjere: *reki* (232d), (234)a, b, c, (267a), *rêki* (259c), (342a), (343b), *grêdi* (247d), I sê eterь mužь hrom *si* is črêva matêrê svoee... (284c). Nastavak *-i* u N jd. muškoga roda imali su glagoli e-konjugacije kojima je prezentska osnova završavala na suglasnik (*reći*) i atematski glagoli (*biti*). No, još se češće pojavljuju oblici ovoga participa na *-e*: *mole* (242a), *glagole* (242a), *radue se* (234c), *hode* i *skače* (285a) i *bê* tri dni ne *vide* (249d), ...êvi se emu anjêlь gabrielь *stoe* o desnuû oltara (279c), rêsni duh s(ve)ti *vistupae* ot oca i sina (232c), a ima i onih koji su prema uzoru na ostale padežne oblike u svojoj paradigmi, kao i analogijom prema ženskomu rodu, dobili i u N jd. formant *-uć-*: *suć* (232c), (338d), (343c), d; eter man(a)st(i)рь... ned(a)leko *otstoec* (276c), ...anj(e)l svate se licemь i rizami *bliskaûc se* (260d), *udržeć* (262d), ...edin b(og)ь v troici *suć* (232c), êvlaetь se duh s(ve)ti: *suć* v oci i sini i to e *suć* edinočedi (232d). Aktivni je particip prezenta potvrđen i u određenim (duljim) oblicima: *sudei* (233c), bog *prevznêsei* (267b), êko ovče ne *imučee* pastira (234a). Nominativ jednine ženskoga roda završava na *-ći*: *boeći* se mati (258b), *rekući* (258b), *vhodeći* (323d), *imući* (342d), (343d), *ufaûći* (343b), *videći* (343b), *sući* (306a), *stoeći* (246a), *r(e)k(u)ći* (246a), *videći* (243d), mati ... *klanaûći se* i *proseći* nêčьto ... (268b). Zabilježili smo i dva apokopirana oblika: *lažuć* (342b), *rekuć* (342b). U primjeru svêtlost

goruča (257d) vidi se smjenjivanje participskoga završetka *-či* pridjevskim završetkom za ž. rod.

O velikom bogatstvu participskih oblika u pregledanim tekstovima sanktorala najbolje svjedoče sljedeći primjeri: G jd. m. rod: egda gl(a)съ g(ospod)a *propovedaûca* usliša (232d), sego *nastoečago* veka (234b), *nasleduûcago* (246c), *vshodečago* (251b); D jd. m. rod: *suću* (301d), *moleću* (301c), *sideću* (343b), ...Ne *veduću* osipu obručeniku moemu pridê ka mnê eter velik salъ h(ръsto)въ (260d), ž. rod: i tako ei *gl(agol)ûci* siê (234c), *suței* (236b), A jd.m. rod: sliša glasъ *gl(agol)ûc* ei (306a), primi me *viseča* na križi (234b), *sučago* (233a), verui v gospoda is(u)h(ръst)a ... *suča* spasitela (250b), Egda vidi vetar naprgrassno *prihodeč* ... (285b); ž. rod: dêvu *vhodeću* (323d), *gredûciû* (307a), slišaste mariû *gl(agol)ûcu* (260d), da poznate taku *suću* siû radost (251d); s. rod: Богъ *tek(u)če* slovo vložitiъ въ êzikъ tvoi (343b), Egda ničtože *prispevaûče* vide (324a); L jd. ž. rod: svetl(o)stiû... *pridučeû* (243d); s. rod: v kolesê *vrtêim* se Kos: (306d); N mn. m. rod: *noseče* (307a), vsi *protiveče*i se (343b), muž(i) že *gred(u)či* š nim (248a), *skrbeče* bêhu apustoli (262a), vsi lûdi *hodeče* i *sl(a)veče*i b(og)a (285a), G mn.: lûdi *vapiûcihъ* i *rekuçiъ* (233b), ...ot *vhodêcih* (284d); D mn.: *glagolûcimъ* (233c), *sučim* (232c), *gnêvaûcim* se (247a), *Boečim* sê učenikom vzvêsti (268b), pisahom vsem crikvam *sučim* na vst(o)ce (232c); A mn. m. rod: *veruûčee* (232d), *spečee* (300b), blagoslovi sini svoe *predstoečee* (248b); I mn. m. rod: *ispravlaûčimi* (259a), *vêruûčimi* (339b). Posvjedočeni su i dvojniski oblici: *въmetaûča* (233d), *vhodeča* (284d), vide petra i andrêê *vmetaûče* mrêže (232d). Edinъ ot oboû *sledeciû* g(ospod)a (232c).

Zabilježeni primjeri pasivnoga participa prezenta pokazuju da se on sklanjao kao pridjev te da je razlikovao određene i neodređene oblike. N jd. m. rod: *nevidimi* B(og)ъ (343c), p(a)v(a)лъ *rekomi* sav(a)l (247d), se bê pošêňь po vsê dni i *pokladaemъ* prêd dvarmi ... (284d); s. rod.: *ičimo* nam est (259c); G i A jd.: *naricaemago* (233d); N mn.: i budut čl(ovê)ci *prelačaemi* (233b); A mn. ž. rod: vst(a)ni i idi v st(ъ)gni *n(a)ricaemie* prav(i)e (248a); s. rod: *vidima* i *nevidima* (343c); I mn.: ...prêd dvarmi crikvênimi . *rêkomimi* krasnimi (284d).

O tvorbi prvoga aktivnoga participa preterita подробно govori M. Mihaljević (Mihaljević 2008: 344), pa ćemo ovdje navođenjem primjera samo pokazati šarolikost oblika toga participa u tekstovima promatranoga sanktorala. N jd. m. rod.: *šad* (232d), *prišad* (233a), *rekъ* (237a), (343a), *iskavъ* (244c), *vzrev* (246b), *rasъmotrivъ* (246c), *pad* na zemlû sliša gl(a)съ gl(agol)ûčъ emu (247d), *otvečav* simun petar reče (249a), *pritekъ* pripade k nogama ihъ (270c), *priêmъ* (281b), *Videv* gosp(o)dъ petra i andrêê: ž. rod: *iznemogši* (243d), *slišavši* (306c), *vidêvši* (258b), *vstavvši* (250a), *priêmši*

(250b), *pomazavši* (270b); G i A jd. m. rod.: I vide ... muža ... *vš(a)dša* i *vl(ê)zžša* na se ruku (248a), *oslipša* i *ogluhšša* (341d), čeděse (!) *sъtvorša* (233d), *roišago se* (251b); G jd. ž. rod.: Dêvi Marie ... ot semenê Avramova *višadšee* (237c); A jd. ž. rod: *umrvšu* (301d); D jd. m. i s. rod: *všadšu* že emu (339a), *bivšu* že ûtru (258a), ûtru že *bivšu* narodi iže sašli se bihu ... (272d); I jd. m. rod: *Nadšašim* на нь nepriêtelemъ (301d). Primjeri N mn. m. roda: *videvše* (257d), *êmše* (339a), *slišavše* (343c), (236c), Eže *poznave* apustoli v galilêu idošê (262a), Muži *šadše* vzičitê namъ sьtana (270b) ovoga participa, kao i aktivnoga participa prezenta, potvrđuju čuvanje staroga participskoga nastavka *-e* za neodređeni oblik. G mn. *rekšihъ* (237a), *prišadšihъ* (247a), L mn.: Ižê v *minuvšihъ* lêtehъ (261d). N dv. i *ostavlšša* mrêže svoje nasledovala esta ... (232c), *slišavša* (323d). I pasivni particip preterita ima sva tri roda, sklanja se po padežima i razlikuje određeni i neodređeni oblik: N jd. m. rod: *roenъ* (422b), *raspet* (233c), *êtъ* (233c), eda *propeti* vekši têbe estъ (324a); ž. rod: *stvorena* (232b), *ukrašena* (307a); s. rod: sie *stvoreno* bistъ (240b), *rečeno* (237a), G i A jd. m. rod: obrêtu klûčara *pričtena* mučenikomъ (258a), *propetago* (306a), (306c), (306d), *ugotovanago* (263d); D jd. m. rod: *izrečenu* (237c), emu *vezenu* biti (342a), *izrinutu* suču bêsu (301c), *neroždenomu* (327c); I jd m., ž. i s. rod: *ustavlenim* domomъ (259a), *danoû* milostiû (236c), *obêzvlenim* srcem (343a), *Priêtim* že evan(j)eliem eže onъ stvori ide vъ eûpat (262d); N mn. m. rod: *osueni* (232a), s. rod: sut *postavlena* (242a), imena *pisana* (341c), G mn.: *nareenihъ* (236b), D mn.: *postavlenim* (232c); A mn.: *izbrane* (341d); I mn.: *ostavlenimi* setmi (233d), (234b). N dv. êže *mučena* bista ... *krčena* bista (323d).

Zaključak

Rezultati proučavanja glagolskih oblika u sanktoralu prvotiska hgl. brevijara iz 1491. god. pokazuju da su elementi dvaju sustava – staroslavenskoga i starohrvatskoga – interferirali i na morfološkoj razini. Morfološke su inovacije, u usporedbi primjerice s fonološkima, teže prodirale u liturgijske tekstove, ali ih je bilo. Tako se prema stsl. nastavku *-mъ* u prezentskom obliku za 1. os. mn. razmjerno često pojavljuje njegov mlađi lik *-mo* pa se može na osnovi pregledanih i prebrojenih primjera zaključiti da ravnopravno su postoje oba nastavka (*-mъ* i *-mo*). U ostalim oblicima prezentske paradigme nije tako (1. os. dosljedno čuva nastavak *-u* (< ѡ), a 2. *-ši* nasuprot vrlo rijetku prodoru mlađega *-š*, još je rjeđe gubljenje *-tъ* u 3. os. jd. i mn. Uz mlađe, sigmatske, aoriste potvrđena je i uporaba najstarijega, asigmatskoga aorista. Participi su vrlo česti i ne pokazuju osobite inovacije u tvorbi i uporabi. U glagolskom sustavu u sanktoralskim tekstovima prvoga hgl. tiskanoga brevijara dobro se i vjerno zrcali hrvatski crkvenoslavenski jezik.

DODATAK

a	b	f. 270
V Sagda našъ gospo di mučēnikъ tvoihъ neriē i arhiliē i pongrac iē molim te da zaodē tъ blaženi prazdnikъ i dostoinih tvoee služ bē vzdastъ. Gospod	5	deokliciēnomъ svrši. Eg ožē častnoe tēlo prē svētlaē avkavila otai nočiju vzet i poma zavši aromatami pog rēbe peti dan maē. Ti· C Na svetago bonifac
V Rimē v cimiteri p rofektovē roistvo svētihъ mučenikъ nēriē i arhiliē bratu. ēže b ihota skopca blažēni e flavvie gospodičnē Ēžē bēhota š neju u ot oka ponciēna. dlgo za k rsta prognani v strani častvo. Ti že gosp(od)i č'i	10	iē mučenika. Čtēno prv M Učen(i)e s(veta)go bonifa ciē m(u)č(e)n(i)ka. pod deok liciēnom i maksimiliēnom u tarsa grada mučēni Vrimē na puti izē la tinski glagolēt se po grebeni. Iže egda bišē otvetnikъ rēčēmъ. kimžb do človikъ plēmēnitъ gospoe imēnēm aglaēš i· i š neju v blud smesъ se vкупъ. I oba lēki boža stvēnimъ pokazaniemъ pokaēvšē se. vēčē ime sta da na vziskanie s vētihъ tēlēs mučēn ikъ. bonifacii poslal sē bi. Eda kako služēča i postēča imъ. ihъ molit vami. spasena utēgl a bista biti. Ti žē go(spod)
P Otom že ot avrēli ēna obručenika do m icilē. egožē za ljuba vъ krstovu obnevide se prvo bēniēmi teškimi s tuženi potom mon(ъ)tovu rufu sudiju prēdani bi šē ot negože s rasohamъ i v plamēnъ vrinovahu k požrtiju. I narēše sē o t blaženago petra krъ čeni. nikakože moguče id olomъ požrēti. glava mi usekneni bišē. Ti žē ot svētago pongraciē	15	P Rišad ubo bonifac ii po dnēhъ eterih v tarsъ gradъ rēčē k nimъ. izē š nimъ bihu bonifaci i. Muž išadše vzičit ē namъ sъtana. azъ žē idu vidēti onē mučēn iki ežē vēlmi žēlēju boručĵi sē. Rosъpēs
N A puti avreliē' m ilju drugu roist vo svetago pongraciē mučenika. izē egda biš ē lēt trinaiste. muku glavi usēčēniemъ podъ	20	
	25	
	30	
	35	

f 270

	c	d	
	iže i vidē blaž(e)nie mu čeniki nēkie za nozē obē šeni· i ogan podkladaju če· a nekogo na četirēh dr êvehъ raspřežena noga mi nađь ogan i dlgo stu žajučee· Ti žē gospodi A Drugago nohti žē lēznimi praskaju ča· a nekogo rukami oseče na· a drugago stpъ im uča na šiju pribъena i ot zemle vazdvižen· i t ako po različnih mukahъ mučenicu· ot nečistiva go pltoēdca nizlož eni skončati· Egdaže s mnogimъ gorenimъ vrēšē ljubviju krstovoju· i zre še svetihъ· velikago b oga vapiti počē· Ti že (gospodi) I Pritekъ pripade k n ogama ihъ oblobiz ae uzi ihъ i glagole Bo rite se sv(e)ti mučenicu i poperētē dъēvla· ma lo bo pretrpiti· Mal bo trudъ na vēlikъ pokoi· i n eisčisalno potom nasi čenie· Sie bo muki eže za božastvenu ljubv tr pite· vremanna sutъ i le ki v časē mimo hodeče· p rokratkom že vrimeni d lgine roka k v(ē)čnago b(la)ž (en)stva r(a)dost(ъ)m pošlju vi I Dežē cesara va šego videniem rad	5 10 15 20 25 30 35	ujuče se· hvali emu nebe skihъ pēsni mēju zborič a anjelskimi bēz semr tiē· rizami oblečena l êpotoju prinoseče va v ečnoi žalosti· v bezd ni nemilostivoi vaše m učit(e)le uzrite mučeče e· Uzrēv že simplicii sudiē· povelîē i prives ti k sudiču· i reče emu kb to esi ti· Sveti bonifa ci reče krstъenimъ esamъ i bonifacii vzivaju sē· T Agda prognēva se sudiē· i povel ēi obēsiti· i toliko dl go nohti tēlo ego stru gati žēleznimi· dond eže kosti ego êvēt sē· I potomъ trsti ostrim i pod nohti ruci ego pov ele zabiti· Egda že s veti mučenicъ vazre na nebo boleznî tr pešē· Videvže sudi ē nečistivi· povele ot voriti usta ego· i olov a vruča naleēti· Ti ž(e) S Vēti že mučēnikъ sglagolašē· hva lu ti vzdaju gospodi isukrstē sinē boga ži vago· I potom povēlē prinēsti lonac i pakl a na naplniti ego· i svēt ago mučēnika va vručъ pakaļ strmoglav v

Literatura

- Cronia, Arturo e Cini, Luigi. 1955. Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza: “L’editio princeps” dei breviari glagolitici. *Atti dell’Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, Anno accademico 1954–55. Tomo CXIII. Classe di Scienze morali e lettere. Venezia: 71–117.
- Damjanović, Stjepan. 1995. *Staroslavenski glasovi i oblici*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Damjanović, Stjepan i dr. 2004. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gadžijeva, Sofija. 2007. Morfonološki model palatalizacije zubnih sonanta u 1. licu jednine prezenta u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33: 147–163.
- Hamm, Josip. 1963. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. *Slovo* 13: 43–67.
- Hamm, Josip. 1974. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Hercigonja, Eduard. 1961. O nekim značenjima osnovnih preteritalnih vremena u jeziku Zografskog kodeksa. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 4: 87–124.
- Jurčević, Ivan. 1990. *Problem funkcije determiniranih i indeterminiranih glagola kretanja u staroslavenskom i crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Jurčević, Ivan. 2002. *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*. Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera.
- Jurčević, Ivan. 2004. Aktivni particip prezenta u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. M. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić (ur.). *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zagreb – Krk: Staroslavenski institut i Krčka biskupija: 607–616.
- Mihaljević, Milan. 2008. Glagolski oblici u hrvatskoglagoljskim fragmentima 12. i 13. st. *Slovo* 56–57: 333–349.
- Nazor, Anica. 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice hrvatskokrkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima. *Slovo* 13: 68–86.
- Sudec, Sandra. 2008. Deklinacija aktivnoga participa prezenta u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. *Slovo* 56–57: 517–529.
- Štefanić, Vjekoslav. 1942. Glagoljski brevijari, *Hrvatska enciklopedija*, Zagreb: 290–291.
- Štefanić, Vjekoslav. 1951. Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491. *Rad JAZU* 285: 53–93 + 12 tab.
- Tandarić, Josip Leonard. 1983. Crkvenoslavenska jezična norma u hrvatskoglagoljskom ritualu. *Slovo*: 32–33: 53–83.
- Tandarić, Josip Leonard. 1984. Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491. *Slovo* 34: 125–157.